

10. *Тарновський В.В.* - третій. Лист до Д.І. Яворницького від 4.09.1887 р. — ДІМ. — Арх. 21329.

11. *Тарновський М.В.* Спогади // *Хроніка-2000.* — 1997. — Вип. 19—20. — С. 104—193.

12. *Яворницький Д.І.* В.В. Тарновський // *Хроніка-2000.*— 1996. — Вип. 16. — С. 139—172.

Надійшла до редколегії 09.10.2007 р.

УДК 94 (477) «1918/1919»

Ю.С. Митрофаненко

Дніпропетровський національний університет

Д.І. ЯВОРНИЦЬКИЙ ТА ОТАМАНИ Ю. БОЖКО І Н. МАХНО

Проаналізовано стосунки Д. І. Яворницького з отаманами Н. Махном та Ю. Божком і з'ясовано ставлення вченого до повстанського руху

Відомий історичний музей ім. О.М. Поля у Катеринославі, засновником якого був Дмитро Іванович Яворницький, не припиняв своєї просвітницької роботи і в буремні роки революції 1917—1921 рр. Так, Д.І. Яворницький навіть розробив програму щодо охорони пам'яток історії та культури на Катеринославщині і очолив губернський комітет охорони пам'яток старовини та мистецтва [1, с. 29]. У ці роки, коли влада у Катеринославі змінювалася вісімнадцять разів [3, с. 357], ученому довелося докласти чимало особистих зусиль аби вберегти музей від озброєних ватаг «шанувальників старовини», яких було чимало і у складі повстанських загонів, і у складі регулярних армій, що боролися за владу в Україні. Згадуючи ті часи, Дмитро Іванович підкреслював: «Коли настав тяжкий час війни я стояв на сторожі музею, нікуди не виїздив із міста, а зберігав дорогоцінні наукові матеріали, щоб повністю передати їх майбутньому поколінню» [4, с. 163].

Д.І. Яворницькому довелося зустрічатися з багатьма учасниками революційних подій, серед яких були й українські отамани Нестор Махно
© Ю. Митрофаненко, 2007

та Юхим Божко. Обидва вважали себе нащадками запорожців та планували на власний розсуд відродити традиції Запорозької Січі, збиралися використати їх у боротьбі за свободу та відродження Української державності.

Проблема стосунків Д.І. Яворницького з Н. Махном та Ю. Божком знайшла своє відображення в історичних документах, наукових публікаціях, народних легендах та переказах, художніх творах, дослідженнях журналістів [11]. Серед сучасних праць істориків та краєзнавців варто відзначити дослідження В. Чопа [12] та Т. Цимлякової [10], яким вдалося на основі джерел об'єктивно висвітлити стосунки професора та отаманів. Як слушно зауважив В. Чоп, позиція вченого має важливе значення для української історіографії. Зокрема він зазначає: «Д. Яворницький був українським ученим-інтелектуалом, вихованим на традиціях патріотичного народництва і вченим, що присвятив своє життя вивченню історії запорозького козацтва. Махновський рух був глибоко народним, низовим. У ньому можна було поспостерігати присутність багатьох рис схожості з народними рухами минулого в тому числі і з запорожцями, збереження деяких їхніх традицій. Історики, які визнавали правомірність існування і вимог народних рухів минулого, повинні були перевірити зроблені ними раніше висновки на основі спостережень за народними рухами сучасності» [12].

Першим отаманом, з яким довелося зустрітися директору музею ім. О.М. Поля, був Юхим Божко. У 1918 р. цей «національний романтик» намагався створити у Катеринославі Нову Запорозьку Січ. Отаман вважав, що для кращої організації армії неодмінно потрібні справжні козацькі атрибути. «Нашому дядькові, — казав він — треба вистригти оселедця, дати шлика й шаровари, підперезати червоним поясом, щоб він почував себе лицарем-оборонцем рідної землі, щоб слухався, для авторитету треба показати йому кошову булаву і прапор, а тоді вже можна воювати і за рідну землю» [5, с. 66].

Джерела доносять цікаві факти, пов'язані з отриманням цих атрибутів. Ю. Божко написав гусячим пером директору музею ім. О.М. Поля листа з проханням видати йому Запорозьке Євангеліє та інші реліквії, які вкрай необхідні для організації українського війська. Цього листа не вдалося відшукати в епістолярній спадщині Д.І. Яворницького, не зареєстрований лист і в науковому (діловодному архіві) музею. Однак з багатьох джерел відомо, що Ю. Божко все ж користувався справжньою булавою саме з музею ім. О.М. Поля [9, с. 92]. За одними даними Д.І. Яворницький видав булаву отаману «Січі» під час урочистої цере-

монії оформлення козацького відділу у Катеринославі [10, с. 38]. Проте існує й інша версія появи однієї з колекційних гетьманських булав у «кошового» Божка. Український письменник П. Панч згадував одну з екскурсій по історичному музею, яку проводив особисто Д.І. Яворницький наприкінці 1920-х рр., коли вони підійшли до експозиції старшинських атрибутів влади — перначів, бунчуків, булав, — Дмитро Іванович зупинився і сказав: «А одну таку гетьманську булаву вкрав у мене отаман Божко 1918 року. Чули про такого шмаркатого борця за неньку Україну?.. Тільки зганьбив священні слова «Запорозька Січ»! Може й більше б награвував би, та все найцінніше ми сховали від таких «шанувальників старовини» [8, с. 93].

Коментуючи інтерес учасників революційних подій до музейних цінностей, дослідниця Т. Цимлякова зазначає, що іноді траплялися прецеденти їх видачі. Так, 1921 р. директора музею прохали видати українське блюдо делегації комнезамів для привітання представників Міжнародного конгресу Комінтерну. Спочатку видачі експонатів здійснювалися за власним розсудом директора, але з лютого 1922 р. на це потрібен був уже спеціальний дозвіл Головного комітету у справах музеїв, охорони пам'яток, мистецтв, природи (Головмузею) [10, с. 38].

Зустріч Д.І. Яворницького з «батьком» Махно відбулася восени 1919 р. після захоплення Катеринослава повстанською армією. До цього група махновців намагалася ревізувати цінні музейні експонати, погрожуючи директору смертю. Дмитро Іванович відповів: «Смерті я не боюся. Уб'єте мене, але хреста і чаші не знайдете, і я їх не візьму з собою у домовину. Настануть кращі часи, все втихомириться, тоді люди побачать ці коштовності й мені спасибі скажуть» [8, с. 92]. Махновці змушені були повертатися ні з чим. Іншого разу невідомі вчинили напад на будинок ученого, а самого господаря жорстоко допитували, вимагаючи показати схованку золотого скарбу [1, с. 29–30]. Можливо, саме після цих випадків директор музею почав шукати зустрічі з Н. Махном. За свідченнями П. Аршинова, той давно цікавився історією [2, с. 51], тому зустрівшись з Д. Яворницьким, відразу попросив ознайомити його з експозиціями музею. Після екскурсії його директор отримав від «батька» знамениту охоронну записку, 10 тис. карб. на потреби музею і ордер на постачання 200 пудів дров для опалення приміщення цієї установи [5, с. 31; 10, с. 39]. Отже, Д. Яворницький і Н. Махно не тільки порозумілися, а й вдалися до спільних заходів по збереженню музейних раритетів.

На цьому контакти між Д.І. Яворницьким та Н. Махном не припинилися. На думку історика В. Чопа, восени 1919 р. почалася спонтанна

українізація махновського руху, пов'язана з більш загальним процесом пробудження самосвідомості української нації [12]. Н. Махно переконував освічену українську громадськість підтримати махновський рух, зі свого боку намагався продемонструвати інтерес до стану освіти і культури. Тому видача професору Д.І. Яворницькому охоронної записки для музею була логічним продовженням цих кроків. Дмитро Іванович, в свою чергу, прагнув зберегти цінні музейні експонати.

Хоча Н. Махно щедро допоміг і музею і його директору, ідеологи махновщини не були задоволені ставленням українофілів до повстанського анархічного руху. Газета «Путь к свободе» надрукувала статтю, у якій містився заклик до «українських культурних діячів» допомогти повстанцям : «Де вони? Що вони поробляють? Де їх любов до рідного народу і цілковита відданість справі, про що вони так гаряче доводили завше? Українські інтелігенти мусять негайно стати до роботи і залишити своє кволе і нікчемне бідкання та скарги» [8].

Можливо, саме тому наступним кроком у взаєминах з повстанцями мала бути лекція Д.І. Яворницького для махновців з історії рідного краю та запорозького козацтва. Однак вона не відбулася, бо повстанці під натиском денікінців були змушені залишити місто. Відомо, що Дмитро Іванович практикував подібні лекції та екскурсії, продовжуючи справу популяризатора історії. Зокрема 19 січня 1919 р. він організував для бійців полку Січових Стрільців «Вільного козацтва» армії УНР, серед яких було чимало галичан, концерт-лекцію з історії України та Запорозжя, що супроводжувалася ілюстрацією «чарівного ліхтаря» та грою кобзаря Ф.О. Часника. У червні 1919 року Д.І. Яворницький влаштував екскурсії для А.Г. Шкуро та А.І. Денікіна, які відвідали музей у перший же день свого перебування у Катеринославі. Кубанський козак А. Шкуро у книзі відвідувачів залишив такий запис: «Велика подяка дорогому професору за надані чудові хвилини, глибоко щасливий, що вдалося доторкнутися до рідної запорозької старовини» [10, с. 38–39].

Та повернемось до стосунків повстанців і Д.І. Яворницького. Спогади Н. Сухогорської дозволяють зрозуміти, що для пересічного махновця він був не речником української національної ідеї і не видатним істориком, а «шляпою», «буржуєм», носієм «міської зарази», своєрідним колаборантом, який любов до рідного народу суміщав зі співробітництвом із царизмом та російською бюрократією [12].

Цікавим виглядає припущення В. Чопа про те, що отаманщина – «новітня вольниця, породжена тим же самим народом, що свого часу породив вольницю запорозьку» змусила Д.І. Яворницького змінити своє

романтичне ставлення до козацтва. Спостереження за махновцями, порівняння їхньої поведінки зі згадками про розбишацькі дії запорожців, змусили професора критичніше поставитися до своїх попередніх оцінок козацтва [12].

Отже, незважаючи на буремний час, вченому вдавалося знаходити спільну мову з різними силами, які боролися за владу в Україні, що й дозволило зберегти музей та продовжувати свою просвітницьку місію, що було його життєвим імперативом. Навіть у вирі бурхливих процесів революції діяльність Дмитра Івановича, його знання і досвід, археологічні та етнографічні знахідки залишалися потрібними для різних соціальних прошарків суспільства і однаково цінними для ворогуючих сторін. У той же час історик Д.І. Яворницький критично поставився до практики використання отаманами звичаїв та символіки запорозького козацтва для задоволення власних амбіцій чи для здобуття авторитету серед своїх бійців та українського населення. Вважаю, це свідчить про реальну оцінку вченим подібних спроб реставрації минулого і зокрема обережнішого застосування в майбутньому історичної спадщини Запорозької Січі.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С.* Енциклопедист козаччини // Український історичний журнал (УІЖ). — 2005. — № 4.
2. *Аршинов П.* История махновского движения (1918–1921 гг.). — Зопорожье, 1995.
3. Історія міста Дніпропетровська. — Д., 2006.
4. *Коляда І.* Козацький романтик Д. І. Яворницький // УІЖ. — 2006. — № 1.
5. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921. — Т.1. — К., 2003.
6. Н. Махно и махновское движение: Сборник докум. и матер. — Д., 1993.
7. Путь к свободе. — 1919. — 26 ноября.
8. Сучасники про Д. І. Яворницького. — К., 2006.
9. Україна. 1919 рік.: Капустянський М. Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році; *Маланюк Є.* Уривки зі спогадів.: Докум. та матер. — К., 2004.
10. *Цимлякова Т.* До біографії Д. Яворницького // Грані. — 2005. — № 5.
11. *Чапленко В.* Українці. Роман. — Нью-Йорк, 1960; *Гончар О.* Собор. — К., 1968; *Соколенко Л.* Випадок у Катеринославі, або чому отаман

Махно хотів убити професора Яворницького // Освіта. — 1992. — 11 листопада; *Абросимова С.* Енциклопедист козаччини // УІЖ. — 2005. — № 4; *Коляда І.* Козацький романтик Д.І. Яворницький // УІЖ. — 2006. — № 1.

12. *Чон В.* Ставлення до махновського руху з боку істориків запорозького козацтва Я.П. Новицького та Д.І. Яворницького // www.mahno.ru.

Надійшла до редколегії 26.10.2007 р.

УДК 372.48

Г.Г. Руденко

Дніпропетровський національний університет

ТВОРЧІ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ Д.І. ЯВОРНИЦЬКОГО ТА А.В. ДОБРОВОЛЬСЬКОГО

Розглянуто взаємини Дмитра Івановича Яворницького та Аркадія Вікторовича Добровольського під час досліджень Дніпрогесівської експедиції 1927–1932 рр. Розкрито вплив акад. Д.І. Яворницького на життєвий шлях вченого.

Важливе місце в процесі вивчення археології Степової Наддніпрянщини займає Дніпрогесівська археологічна експедиція 1927–1932 рр., яку очолював Д.І. Яворницький. Серед археологів, що плідно працювали в цей період, на особливу увагу своєю натхненною працею заслуговує старший науковий співробітник — Аркадій Вікторович Добровольський. Майже п'ятдесят років було віддано ним археологічній справі; помітний внесок зроблений вченим у вивчення давнього періоду в історії України, зокрема Степового Подніпров'я та Надпоріжжя. Життю та науковій діяльності А.В. Добровольського присвячено небагато праць. До них належать дисертація та підручник І.Ф. Ковальнової присвячені діяльності та науковим здобуткам Дніпрогесівській археологічній експедиції Наркомпроса УССР 1927–1932 рр. [1, 2], цієї ж теми стосується стаття І.Ф. Ковальнової [3] та стаття київської дослідниці С.Н. Ляшко [4]. М.П. Оленковському належить короткий біогра-

© Г.Г. Руденко, 2007